

ANDRÁS KÁROLY
Nemzeti identitás

A „nemzeti identitás” – hevenyészett fordításban: egyfajta megbékítő, felemelő azonosulni tudás a nemzettel – aránylag új keletű kifejezés, pszichologizáló korunk hozta forgalomba. Majdnem úgy vagyunk vele, mint egy fülbemászó melódiával: egyszerű megjegyezni, nehéz elfelejteni, bármikor felbukkanhat emlékezetünkben. A nemzeti identitás kifejezést is könnyedén előhúzzuk, szívesen, gyakran alkalmazzuk, talán gyakrabban, mint indokolt lenne. De ott üldögél a tudatküszöbünkön, bármikor mozgósítható állapotban.

A nemzeti identitás nemcsak érzés, hanem vállalkozás, akció is.

Lobogója alatt mozgalmak menetelnek, legtöbbször mérsékelt, kulturális jellegű követelésekkel. Helyenként azonban zavaros elméleteket, szélsőséges forradalmi követeléseket dob a felszínre, nem csoda, hogy sokan aggóva figyelik, hová is fog fejlődni.

Legfőbb jellegzetessége azonban, hogy újszerűen közelíti meg a nemzeti kérdést, új összefüggéseket teremt a nemzet és az egyén között. A hullám a mi belső köreinket is elérte, ha másként nem, gyermekeink magatartásában tapasztalhatjuk, s éppen ezért nehéz nem tudomásul venni, vagy közömbösen elnézni felette.

A nemzeti identitásnak nincs egy általánosan elfogadott, minden szempontból kielégítő meghatározása.

Ez annál feltűnőbb, mert szakkönyvekben bőségesen válogathatunk. Jellemző azonban, hogy bár néhány tanulmány már címében is hordozza a nemzeti identitás kifejezést, a szerzők adósok maradnak a magyarázattal, hogy mit is értenek rajta. Úgy látszik, rábízzák az

olvasóra, hogy hámozza ki a lényegét, vagy feltételezik, hogy amúgy is ismeri (ami a legtöbbször tévedés). A szakemberek mentségére szolgál, hogy a nemzeti identitás bonyolult fogalom s egyszerűbb körülírni, mint szabatosan meghatározni. Megközelítése céljából leg-egyszerűbb kiindulni abból a kettősségből, amely a mai világ életét formálja.

A világ kettős arca

Nap mint nap tapasztaljuk, hogy a földgolyó összeszökül: a mozgási szabadság és a technikai lehetőségek legyőzik a fizikai távolságokat, emberek, népek, nemzetek közelebb kerülnek egymáshoz. Helyi vagy regionális szintű összefogásokból fel egészen az ENSZ-ig és fiókin-tézményeiig számos kooperációs vállalkozás született, vagy születik, politikai, gazdasági, szociális, kulturális céllal. A világot saját szemünkkel fedezzük fel, mindenről azonnal értesülünk, – a „külföld”, az „idegen” fogalmak elvesztik régi varázsukat, esetleg negatív töltésüket.

Országhatárok spiritualizálódnak, nemzeti választóvonalak leomlanak, s előfordul, hogy évszázados történelmi ellentétek is elsimulnak az állandósult jövés-menésben. Egyszóval, az emberiség egy soha nem remélt közeledés, keveredés, integrálódás útjára lépett. A folyamat két legnagyobb motorja az 1945 után feltört új szabadságérzet, valamint a lendületes iparosítás, pontosabban a technikai-technológiai fejlődés s legújabb fejezete, a komputerezálás.

A technika nemcsak munkaalkalmakat, gyors közlekedési eszközöket s ezáltal páratlan népvándorlás lehetőségeit teremtette meg, hanem – amire kevésbé számítottak – elindította a különböző életformák uniformizálását, a fogyasztási cikkektől belső habitusokig s gondolkodási módokig bezárólag.

De minél sűrűbb az országhatárokat, nemzeti különbségeket és egyéni életkörülményeket összemossó, szublimáló együttműködés, annál határozottabban jelentkeznek egy ellenkező irányú mozgás körvonalai.

Bizonyos fenntartásokkal nevezhetnénk reakciónak is, amely az egyetemessel, a közössel szemben (esetleg amellett) a sajátosat, az egyénit, a sokszínűség szépségét, a *nemzetit* hangsúlyozza. Visszakövetel értékeket, különleges ízeket, vonásokat, amelyeket az integráció már eltüntetett, vagy legalábbis elszürkített.

Néha szinte kétségbeesetten próbálja megőrizni a keveset, ami még megmaradt. És a közeledés, keveredés, uniformizálás világfesztiválján előállnak az „ünneprontók”: önálló nemzetek politikai, kulturális függetlenségük veszélyeztetése ellen tiltakoznak; nemzeti kisebbségek vélt vagy tényleges beolvasztási kísérletek miatt panaszkodnak, esetleg hosszú álomból felriadva, jelenlétük tudomásul vételét követelik. S ha nem nemzetek, nemzetiségek, néptörödékek, akkor tájegységek, vidékek, nyelvjárások mozdulnak meg különállásuk elismerése, fennmaradásuk biztosítása érdekében. Az utóbbi megnyilatkozásokat általában az *ethnicitás* címszó alatt szokták elkönyvelni.

A két ellenáramlat nemcsak Európán, vagy tágabb értelemben az úgynevezett Keleten és Nyugaton vonul végig, hanem a többi földrészen is megfigyelhetők nyomai. A tájékozatlan európai legtöbbször csodálkozva regisztrálja, hogy egy nemzet továbbélése vagy letűnése milyen feszültségeket válthat ki, s időnként félelmetes robbanásokat is okozhat például Afrikában és Ázsiában. A mozgalmak, szervezetek s egyéb tömörülések, amelyek világszerte a *nemzeti* szolgálatába szegődtek, olyan sokfélék, hogy szinte áttekinthetetlenek. Ugyanígy munkamódszereik, programjaik is. A legtöbb igyekszik szigorúan betartani a demokratikus játékszabályokat, de egyesek a legdurvább terrortól sem riadnak vissza, s ezzel kétes hírbe hozhatják az ügyet, amelyet képviselnek.

A mindent összeboronálni kívánó világáramlat ellenlábásai azonban nemcsak mint csoportok lépnek felszínre, kollektív követeléseket lobogtatva. Gyakran éppen egyénekből szakad ki az elkeseredés a nemzeti értékek, a nemzeti kapcsolatok elvesztése miatt, egyénekből, akiket a modern élet dinamikája idegen környezetbe sodort s az újfajta nyitottság ellenére is elszigeteltnek érzik magukat. Sokan vannak, szétszórtságukban, szervezetlenségükben is erőt képviselnek.

Az uralkodó többségi nemzet, amely fel szeretné szívni őket, vagy az idegen társadalom, amely jószívúségből otthont adott nekik, csodálkozva tapasztalja ellenállásukat.

Végeredményben, akár formális mozgalmakról, szervezetekről, vagy csak magukra maradt egyénekről van szó, kívánságaik, követeléseik változatossága ellenére is néhány közös vonást viselnek. Általában nem a meglévő állami keretből szeretnék kitörni, nem területek elcsatolásában keresik a megoldást – bár ilyen hangok is akadnak –, hanem a nyelv, a kultúra, a történelem ápolásának szabadságában, a nemzeti szimbólumok tiszteletében, s ilyen irányú igények hivatalos elismerésében, támogatásában. Sürgetik a nemzeti önbecsülést, valószínűleg létfenntartó erőt tulajdonítanak neki. Érveléseikben állandóan visszatérő hivatkozás: a nemzeti identitás. Végül soron az identitás útjában álló akadályok lebontásáért, s ha ilyesmi egyáltalán lehetséges, az identitás megvalósításáért folyik a küzdelem.

A változó életforma

Ha közelebb akarunk férkőzni a fogalom lényegéhez, ki kell emelnünk a sematikus keretből néhány tipikus kortünetet, amelyek – legalábbis a mi civilizációnk égboltja alatt – közvetett vagy közvetlen befolyást gyakoroltak a nemzeti identitás-hullám elindulására és gyors növekedésére. Helyesebben: lelkiállapotokat idéztek elő, amelyek identitás-sérelmekhez és –válságokhoz vezettek.

1. *Társadalmi mobilitás.* Népek, nemzetek, kontinensek közeledése, iparosítás, technikai-technológiai fejlődés: nagyszerű teljesítmények. Az iram azonban kíméletlen. Emberek tömegét emeli ki természetes életviszonyaiból, szakítja el gyökereiktől és szórja szét új munkahelyekre, benn az országban vagy külföldön. Nincs mód a fokozatos beilleszkedésre; a régi életformákat, megrögzött szokásokat egyszerre kell felszámolni, nincs idő a fokozatos átmenetekre. Az új munkahelyen a friss jövevények idegeneknek érzik magukat. Módosult az értékrend, emelkedtek a követelmények, s valószínűleg a kommunikáció nyelve, hangja is megváltozott. A régi, meghitt közösség elérhetetlen messzeségbe került.

A társadalmi mobilitás mindenkiben okozhat sérüléseket, hiszen hagyományos emberi viszonylatokat, családi, helyi kapcsolatokat lazít fel vagy bont meg. De még súlyosabban érintheti mindazokat, akiket nemzetiségileg idegen világba taszít. Vegyes nemzetiségű országokban könnyen eszközzé válhat az uralkodó nemzet kezében, hogy megbontsa a zárt kisebbségi tömböket. Romániáról köztudomású, hogy az iparosítást s munkaerő-vándorlást felhasználja összefüggő nemzetiségi települések fellazítására s az ezekből kiszorított, messze földön elszigetelődött kisebbségi állampolgárok beolvasztására. Hasonló erőfeszítések folynak Szlovákiában is.

Ugyanakkor éppen a környezetváltozás, az idegen tenger élménye tudatosíthatja sok magányos vándorban, hogy nem egészen ugyanaból az anyagból van gyúrva, mint a többiek, hogy más a nyelve, gondolkodása s talán a vallása is. Ha nem bírja elviselni a „mást”, megtörténhet, hogy megpróbál minél gyorsabban asszimilálódni. De az is lehet, hogy éppen ellenkezőleg, minden áron meg akarja őrizni azokat a sajátos vonásokat, amelyek megkülönböztetik a nagy átlagtól s a fizikai távolságok ellenére is a régi közösséghez főzik. Úgy is mondhatnánk, hogy veszélybe jutott nemzeti identitását kívánja biztosítani.

2. *Természetalakítás, fogyasztói társadalom.* A természetnek mint emberi környezetnek átalakítása is beavatkozás lehet a nemzeti tudatba. Folyók durva szabályozása, erdőségek letárolása, hegyoldalak beliftesítése, városok hagyományos képének lerombolása az egyre érzékenyebb közvélemény szerint a nemzeti kincsek szándékos pusztításává minősülhet. A „hideg technokraták” vagy „pénzéhes idegen vállalkozók” azt a tájat, miliőt teszik tönkre, amely sok-sok ember nemzeti érzésének, hazaszeretetének kiindulópontja volt, s nagy részüket esztétikai értelemben is elbűvölte.

A múlt fizikai felszámolása még mélyebb sebeket üthet nemzetiségi vidékeken, ahol egy régi házsornak, templomnak, emlékoszlopnak esetleg különleges történelmi szimbólum értéke volt s a megmaradás, a továbbélés reményét sugározta. A környezetvédelem tehát nem minden esetben csak szektások hadakozása a túlhajsztolt haladás ellen. Van egy erőteljes irányzat, amely nem egyéb, mint a nemzeti tudatára

ébredt ember tiltakozása a közös otthon látható, megfogható jelképeinek – történelmi, művészeti, természeti értékeinek lefokozása vagy tönkretétele ellen. Senkit se tévesszen meg, hogy jelszavait kisajátítják a politikai szélsőségek. Azért teszik, mert tisztában vannak mozgósító erejükkel.

Rokon jelenség a fogyasztói életforma előretörése. Nem is olyan hosszú idő múlva talán már mindenütt ugyanúgy fogunk élni, ruházkodni, táplálkozni s gondolkodni. Ezen a fokon már nem a szociális ellentétek kiegyenlítése teljesedik be, ami jogos követelmény, hanem féltve őrzött közösségi kötelékek, jellemvonások, szokások, értékek mosódnak össze. Végeredményben ismét a nemzeti identitást éri újabb sérelem, újabb biztonsági kötelékek lazulnak meg az emberekben.

Veszedelemesen kiélesedhet a helyzet, ha egy kormányzat az iparosítással együtt az új fogyasztói életmódot is szinte máról holnapra akarja rákényszeríteni az országra: a régi és új összeütközése súlyos nemzeti indentitás-krízist válthat ki, s a krízis véres forradalomhoz vezethet. Irán szolgáltatott erre klasszikus példát; a fanatikus Khomeini vallásos-nacionalista mozgalma elsöpörte a sah uralmát és megbuktatta nyugati szellemű, a nemzet hagyományaival azonban nehezen összeegyeztethető reformpolitikáját.

3. *Többsnyelvűség.* A nyelv nemcsak a leggyakrabban használt kommunikációs eszköz, hanem egy nemzet, nemzetiség, népcsoport összetartozásának „legkonkrétebb” bizonyítéka. A nemzetközi kapcsolatok bővülése, a technikai-technológiai fejlődés, az információszolgáltatás, és nemegyszer az egyéni anyagi érdek, érvényesülés is, előnyben részesíti a nagyobb gazdasági–kulturális potenciállal rendelkező országok hivatalos nyelvét, és háttérbe szorítja a gyengébbeket.

Ebből következik, hogy kis nemzet fiainak, ha állni akarják a versenyt, anyanyelvük mellett még egy nagy nyelvet is meg kell tanulniok, s a nemzetiségeknek, ha történetesen kis országban élnek, még egy harmadikat is: a többségi nemzet nyelvét.

Ezt a kényszerhelyzetet nemzetiségileg vegyes országokban a központi hatalom hajlamos felhasználni saját nyelvének erőszakos terjesztésére, a kisebbségi népcsoport anyanyelvének elfonnyasztására. A szovjet kormány még mint a „haladás nyelvét” is erőszakolja az orosz nyelvet. Mindmeggannyi ok arra, hogy új félelmek szülessenek a kis nemzetek, népek, nemzetiségek tagjaiban. Attól tartanak, hogy a többszörös nyomás végül is perifériára szorítja őket, s ha érvényesülni akarnak a versenyben, fel kell adniok saját nyelvüket és kultúrájukat.

Ez a félelem olyan általános, nemcsak a számbelileg valóban kicsi, de a közép nagyságú nemzetek közt is, hogy kormányok, intézmények, közéleti nagyságok egész légiója dolgozik azon, hogyan lehetne semlegesíteni a kisebb nemzeti nyelveket fenyegető veszélyeket s hogyan lehetne megvalósítani a kétnyelvűséget az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra veszélyeztetése nélkül.

Kísérletekben nincs hiány. Az európai Közös Piac, a tagországok hangulatának engedve, bonyolult és költséges fordítói rendszert működtet, mert egyik kormány sem akar – nem mer – lemondani saját nemzeti nyelvének használatáról s képviselői akkor is anyanyelvükön szólnak fel, ha idegen nyelveket is beszélnek.

Lényegében ugyanez a gyakorlat az Európa Parlamentben is. Ez a testület 1980-ban határozatot hozott a tagországok területén használatos 66 nemzetiségi nyelv és nyelvjárás szabad fejlődésének biztosításáról. Egyúttal felszólította a Közös Piacot, hogy készítse el a kisebbségek nyelvi jogainak alapokmányát. Madridban, az európai biztonsági konferencia utó-értekezletén, Magyarország és Finnország javaslatot nyújtottak be a kis nyelvek és irodalmak védelméről. A budapesti Kulturális Fórum részben ugyanennek a témakörnek szentelte figyelmét.

4. *A nemzeti történelem kiiktatása.* A kor dinamikus fejlődése olyan gondolkodást teremtett, amely a jövőbe néz s nem szívesen foglalkozik a múlttal. Az iskolákban a történelem harmadrendű szerepet kapott. Nyugaton ide szorította vissza a szociológiai érdeklődés, Keleten pedig az „új világ” építőinek az a törekvése, hogy elvágják a nem-

zetet a történelem „visszahúzó” befolyásától. Amit a keletiek mégis megtartottak a történelemből, azt pártszempontok szolgálatába állították.

Kevés országban végezték el az operációt olyan következetességgel, mint Magyarországon. Példája tanulságul szolgálhatna a külföldnek, hogy a történelem manipulálása, a múlt befekettítése, a jelképek lerombolása milyen ellenhatásokat válthat ki egy nemzetből s főként ifjúságából. Egyesekben alacsonyabbrendűségi érzéseket szül, józan kritikai szemlélet helyett, másokban közömbösséget a közös ügyek iránt és ismét másokban mindennek a megkérdőjelezését, ami felülről jön, kétségbeesett erőfeszítéseket a hazugságok leleplezésére és az igazság kiderítésére. Némileg vigasztaló, hogy a hetvenes évek vége óta nyílt vita folyik Magyarországon a nemzeti identitás zavarairól.

Illyés Gyula egyik hozzászólásában megállapította a hivatalos történelemoktatás és történelemszemlélet felelősségét. Véleménye szerint főbenjáró mulasztás volt, hogy „a magyar szellemi élet nem adott tárgyilagos képet a magyarságról”, elhallgatott bizonyos igazságokat, vagy hamis fényben mutatta be azokat. „(Kialakult) a szellemi életben az az általam mélyen elítélt nézet” – mondta Illyés –, „hogy nem is érdemlünk meg igazságszolgáltatást, mert a magyar nép maga bűnös... Ez az érv egyúttal azt jelentette, hogy megérdemeljük például azt is, hogy hárommillió magyarnak a határon túli helyzetéről ne tegyünk említést, hiszen mi különösen felelősek vagyunk”.¹

Az igazságérzet azonban mélyen él az emberekben, az ilyen bújócska nem épít, hanem megrendíti belső biztonságunkat. Mi tehát a teendő? „Először is az iskolai tankönyv változzon meg” – sürgette Illyés –. „A serdülőket tényekre kell nevelni: hozzászoktatni őket bizonyos fajta szellemi bátorsághoz is. Nincs nagyobb veszély, mint hogyha az iskolás, már egy elemi iskolás is, jobban meglátja az igazságot, mint az egyetemi tanár. És jobban ki tudja mondani...”

5. *Emberi alapjogok.* Ellenkező oldalról és a bátorítás erejével hat a nemzeti identitás keresőire néhány alapelv, amely az elmúlt két-há-

rom évtizedben bevonult a közgondolkodásba és az eltömegesedéssel szemben az emberi személyiség védelmét hangsúlyozza.

Első helyen kell említeni az emberi alapjogokat. A deklaráció ugyan nem mond sokat a „nemzeti”-ről, de nem hagy kétséget afelől, hogy ha egy személyt megfosztanak nemzeti identitásától, helyesebben azoktól a lehetőségektől, amelyek az identitás alapjait megteremtik, ezzel valójában emberi jogaiban rövidítik meg.

Ennek az összefüggésnek a felismerése nélkül a nemzeti identitás-mozgalom aligha érhetne volna el mai népszerűségét. Számos nemzetiségi csoport a helsinki konferencia záróokmányából merített biztást. Az okmány hiányosságai mellett is megerősíti az ember személyi méltóságát, politikai, gazdasági, szociális, kulturális jogait. Egyik alfejezetében az aláíró kormányok külön kötelezettséget vállaltak a nemzetiségi és regionális kultúrák támogatására.

A nemzeti identitást segítette (és segíti) az Egyháznak az emberi méltóságról vallott felfogása is. Az anyanyelv szabad használatának akadályozása nemcsak tételes törvényekbe, állampolgári jogokba ütközhet – tanítja az Egyház –, hanem attól függetlenül is súlyos sérelem, mert az érdekelt személyt, népcsoportot emberi méltóságában alázza meg, nem engedi meg az emberi személyiség teljes kibontakozását. Egyébként is a vallásnak újra szerep jut a nemzeti érzés ápolásában.

A nemzeti érzés, nemzeti hűség új változatai is sokszor vallásos talajon bontakoznak ki: bizonyos viszonyok közt, egy bizonyos valláshoz tartozás a nemzeti elkötelezettséget is életre keltheti, illetőleg erősítheti. Ilyen kapcsolat elsősorban azokban az országokban mutatkozik, ahol militáns ateista diktatúrák, vagy legalábbis vallásilag türelmetlen többségi csoportok gyakorolják a hatalmat.

A templom Isten háza, de rendkívüli helyzetekben menedékhely is lehet, főként olyan emberek számára, akik nemcsak egy hitet vallanak, de egy nyelven is beszélnek; akiknek a templomi istentisztelet maradt az egyetlen lehetőség nemzeti hovatartozásuk kifejezésére, s a vallási összetartozásból merítenek erőt jogaik védelmére. Ha a többsé-

gi nemzet egyházi hatóságai felkarolják a nemzeti jogaikban megrövidített kisebbségi tagjaikat, jó szolgálatot tehetnek a kölcsönös megértés és megbékélés ügyének.

Sajnos, ez a segítőkészség a legtöbbször hiányzik, s előfordul, hogy egyesek a templomot is az erőszakos asszimiláció céljaira próbálják felhasználni.

Végül – és nem utolsósorban – a lélektan is meg akarja könnyíteni a nemzeti identitás-zavarok leküzdését. Azt tanítja, hogy az ember csak úgy alapozhatja meg belső egyensúlyát, ha tisztázza önmaga felé identitását: „személyazonosságát”. Éppen ezért választ kell találnia néhány látszólag egyszerű kérdésre: Ki vagyok én? Honnan jöttem? Hová megyek? Hová tartozom? A kérdésekből kiindulva, „felderíti” életét, elvonulnak előtte a különböző közösségek, amelyek egyéniségét alakították. Így érkezik el a nemzethez.

Nem hagyhatja figyelmen kívül, mert legmarkánsabb kerete létezésének. Lehetséges, hogy minden további nélkül azonosulni tud vele. De azt is lehet, hogy elvesztette identitását, az őrt a nemzet felé nehéz áthidalni s a kínlódás kihat egyéni életére is. Képletesen szólva: személyazonossága hiányos, az önarcképet nem sikerül befejezni.

A legérzékenyebbek

Egyes embercsoportok fokozott érzékenységgel válaszolnak az állandósult mozgás és életforma-változás szorításaira. A következő felsorolás nem a teljesség igényével készült, s helyenként ismétlésekre kényszerül:

1. *Kis nemzetek.* A világ sorsát két szuperhatalom irányítja. Árnyékukban a legtöbb nemzet törpének érzi magát, még akkor is, ha lélekszámukat tekintve nem tartoznak a legkisebbek közé. Kényszerképzetekkel küszködnek, azt hiszik, hol okkal, hol ok nélkül, hogy a nagyok fékezik szabadságukat, nem engedik képességeiknek megfelelően érvényesülni őket, háttérbe szorítják, vagy semmibe sem veszik gazdasági érdekeiket, nyelvüket, kultúrájukat. Ha nem vigyáznak maguk-

ra – hangzik sokszor az érvelésük –, akkor elvesztik függetlenségüket, sajátos értékeiket s ezzel létezésük értelmét.

A panaszok Nyugaton nyílt eszmecseréket indítottak el a nemzetközi együttélés új követelményeiről. Keleten, egy merev szövetségi rendszer szorításában, a kicsik érzékenysége még hivatalos tabu, legfeljebb óvatos utalások árulják el jelenlétét. A kötelező titkolódzás azonban csak megnehezíti a lelki teher elviselését.

Az elnyomottság, tehetetlenség, marginális szerep érzése a kis nemzeteknél rendszerint identitás-zavarban végződik. Helyüket keresik az új nap alatt, az ösztönösen, vagy tervszerűen választott utak–módok nemzetről nemzetre változhatnak. Vannak nemzetek, amelyek az állami függetlenség biztosítását helyezik előtérbe, esetleg a nyelv és kultúra ápolását, a szociális és gazdasági reformot, vagy ezek párosítását.

Tanulságos folyamat játszódott le Lengyelországban. A Szolidaritás munkásmozgalmat a kaotikus gazdasági viszonyok születték. Igazi lendületét azonban a sértett nemzeti öntudattól kapta, amely nem tudott megbékélni az alárendeltségi viszonyal, a beleszólás jogának elkobzásával, a közügyek lezüllesztésével. A lengyelek elfordultak ettől a valóságtól s a Szolidaritás vezetésével olyan országért küzdöttek, ahol mint lengyelek otthon érezhetik magukat, s felelősséget vállalhatnak saját tetteikért.

Röviden: új nemzeti identitás kialakításán dolgoztak. Más politikai konstellációban ugyan, de hasonló okok váltották ki az 1956. októberi magyar forradalmat is. Döntő szerepet játszott benne a nemzeti öntudat sérelme, a vezetők és vezetettek közti feszültség s az ebből fakadt identitás-válság.

2. *Nemzeti kisebbségek, vendégmunkások, emigránsok.* A nemzeti kisebbségek száma nem csökken, hanem növekszik. A régiekhez újak csatlakoznak. Még az is előfordul, hogy egységesnek vélt, a nacionalistáknál követendő példának tekintett nemzet-államok kebeléből válnak ki elfelejtett népcsoportok és nemzetiségi jogaik elismeréséért harcolnak. Így tanulta meg a mai Európa, hogy Franciaországban még

breton, okcitán, korzikai kisebbségek is élnek. A nemzeti kisebbségekhez sorolhatók egyes helyi dialektusok új öntudatra ébredt követői is, ők is nyelvi kultúrájuk fokozott védelmét követelik.

A mai nemzetiségeknek három fő veszéllyel kell számolniuk: a kétnyelvűséggel, a társadalmi mobilitással és – a múlt egyik maradványával, a többségi nemzet nacionalista túlkapásaival. A nemzetiségek tagjai nehezen boldogulnak az államnyelv ismerete nélkül, ugyanúgy, ahogy a kis nemzetek se jutnak messzire egy világnyelv nélkül. De a nemzetiségeknek még a kis nemzeteknél is jobban kell vigyázniuk, hogy egyidejűleg megőrizzék saját nyelvüket és kultúrájukat, identitásuk legfőbb hordozóit is. A kétnyelvűséggel síkos talajra kényszerülnek, különösen, ha a központi kormány asszimilációs csapdának használja ellenük.

Hasonlóan, a szociális mobilitás is kritikus helyzet elé állíthatja a nemzeti kisebbségek tagjait: ha nyelviileg is idegen környezetbe kerülnek őket, felmerülhet az elszigeteltség érzése s nehezen tudnak ellenállni az új – többségi – kultúra szívó hatásának. Ha idővel megnő a számuk, megtörténhet, hogy az uralkodó nemzet lakóterületén belül új nemzetiségi szórványokká alakulnak. De a mozgás kétirányú s a nemzetiségi településeket sem kíméli meg. Az új iparvállalatokkal beszüremlenek a többségi nemzet képviselői is és előbb-utóbb megbontják a megszokott népességi arányokat.

„Természetes” folyamat ez, de ha felülről még erőszakolják is, felborítja a kisebbségek nyugalmát, s megzavarja identitás-tudatát. Mi lesz velük, ha szétszóródnak, hogyan őrizték meg mindazt, ami „közös”?

Még súlyosabb viszonyok közt találhatják magukat a kisebbségek olyan országokban, ahol ideologizált egypártrendszerek vannak hatalmon. Ezek a rendszerek – mint egy-két kivételtől eltekintve a kelet-európai tapasztalat is mutatja – általában lényegükénél fogva kisebbségellenesek. Monopolisztikus, centralizáló politikájuk nem kedvez a csoport-autonómiáknak, a sokszínűségnek, s a legnagyobb gyanakvással figyelik az ilyen megnyilvánulásokat. Nem meglepő tehát,

hogy az említett országokban alaposan megnyirbálták a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatát és kulturális szabadságát.

A kevés kivétel közé tartozik Magyarország: az egypártrendszer keretében engedékenyebb kisebbségi politikával kísérletezik, s követendő példával kíván szolgálni szomszédainak. Kivétel Jugoszlávia is: aránylag bőkezűen adagolja a kisebbségi jogokat, de így sem tudta elejét venni albánjai felkelésének. A jugoszláviai albánok úgy viselkednek, mint akik hirtelen rádöbrentek a nemzeti identitás felemelő voltára s nem hajlandók többé lemondani róla. Nyers fellépésük, bekerítő taktikájuk azonban identitás-válságba kergette a velük együtt élő szerbeket.

A nemzetiségi szórványoknak egészen új válfajai vannak születőben azokban az országokban, amelyek vendégmunkásokat alkalmaznak. Nyugat-Németországban például több százezer török dolgozik; hivatalosan nem bevándorlók, vagy menekültek, hanem szerződéses külföldiek. Rövidesen azonban családtagjaik is követik őket (emberi jog), egyre inkább mint egy nemzetiségi diaszpóra tagjai viselkednek s ennek megfelelő életlehetőségeket kívánnak. Könnyű megfigyelni, hogyan ébrednek nemzeti öntudatra az idegen környezetben s hogy azonnal milyen identitás-vitákat idézhet elő közösségi életükben a többnyelvűség szükségének felmerülése.

A jobb elhelyezkedés, magasabb munkabér, társadalmi emelkedés egyik legelső feltétele a német nyelvtudás, de a szülők gyakran tiltakoznak a gyerekekre „kényszerített” német nyelvkurzusok ellen, mert attól félnek, hogy az új nyelv felvételével háttérbe szorul a török anyanyelv, meglazulnak a mohamedán vallási kötelek –, egyszóval a fiatalok elvesztik török identitásukat, kiszakadnak az ősi nemzeti közösségből.

A menekültek, emigránsok életformája, szellemisége is kezd hasonlítani a kisebbségi szórványokéhoz.

Sietnek „beintegrálódni” a befogadó országba. Számuk azonban megnőtt, kisebb-nagyobb közösségeket alkotnak s egyre sűrűbben feléled

soraikban az igény, hogy új állampolgári lojalitásuk mellett régi nemzeti identitásukat is megőrizték. A „Ki vagyok én?” kérdése sehol sem vetődik fel olyan élesen, mint ezekben a körökben s itt is elsősorban a fiataloknál, a második, harmadik nemzedék tagjainál. Egyszer csak észreveszik, hogy szüleikkel együtt mégsem illenek egészen abba a környezetbe, amelyben felnőttek.

Tisztázni kívánják, hogy hová tartoznak, s meglepően magas számban úgy döntenek, hogy a különbségeket nem lehet, nem szabad rejtegetni, mint annak idején bizonytalan szüleik próbálták, hanem ellenkezőleg, el kell fogadni mint értéket és gondosan tovább ápolni. Mihelyt eljutottak idáig, úgy érzik, biztosabban állnak a lábukon és világosabban látják helyüket a befogadó társadalomban.

A nemzeti kisebbségek identitásuk formális védelmét nyelvtörvényekben, kulturális szabadságjogokban, az „egyenlő lehetőségek” biztosításában, az anyaországgal való közvetlen kapcsolatokban, különböző önkormányzati intézmények létesítésében látják. Akadnak azonban olyan kisebbségek is, amelyeknek igényei túlnőnek a nyelvtörvények és autonómiák határain, s nyíltan vagy titokban a teljes függetlenség megvalósítását szorgalmazzák. Ebben a csoportban találjuk a spanyolországi baszkokat, a kontinens legradikálisabb nemzetiségét. Végső céljuk nem az önkormányzat, hanem a külön államiság.

A nemzeti kisebbségek identitás-tudatát befolyásoló erőket nem lehet szigorúan elhatárolni egymástól.

Néha két-három is működésbe léphet s egyszerre több csoportra is hatással lehet. A láncreakcióra is volt már példa: egy kisebbség sikere más kisebbségeket is fellelkesít, esetleg féltékennyé is tesz, még kontinensnyi távolságokban is. Így aligha vitatható, hogy az amerikai négerek belpolitikai győzelmei afrikai és európai nemzetiségeket s kis nemzeteket is felvillanyoztak. A nyugat-európai nemzetiségi vitákra a Szovjetunióban és Kelet-Európában élő nemzeti kisebbségek is felfigyelnek.

3. *Az észti memorandum.* 1980 őszén, a tallinni diáksztrájkok után észti értelmiségiek összeállították, hogy milyen politikai, gazdasági,

lelki visszahatásokat válthat ki a nemzetiségekre, kis nemzetekre nehezedő sokféle külső nyomás. A dokumentum már azért sem érdektelen, mert egy rokon nemzet panaszai szólalnak meg benne.²

Tartalma nem egészen ismeretlen számunkra: hasonló panaszokkal találkoztunk két korábbi magyar kisebbségi „felszólalásban” is: az erdélyi Király Károly tiltakozó levelében (1977. szeptember) és a szlovákiai magyaroknak a pozsonyi kormányhoz intézett beadványában (1979. május).

Az észti memorandum szerint a tallinni zavargások egyik oka volt, hogy az észtek ugyanúgy, mint a hozzájuk betelepített oroszok is féltek nemzeti identitásukat. Az aggodalom mindkét oldalon irracionális, esetenként agresszív magatartásban nyilvánul meg. A beadvány felsorolja az észti nemzeti identitás sérelmeinek forrásait: a) Az észti összlakosság létszámának rohamos csökkenése, különösen a városokban. A fővárosban, Tallinnban az észtek már kisebbségbe szorultak. b) Az észti nyelv használatának korlátozása a közigazgatásban, tudományos és kulturális életben. Helyét az orosz nyelv foglalja el. c) Az észti nyelvű könyv és folyóirat-kiadás visszaesése. Az irodalomban elnyomják az anyaföld, a haza kultuszát. d) Az óvodákban és az iskolahálózatban az orosz nyelvet erőszakolják, az észti nemzeti történelemben az oroszok pozitív szerepét hangoztatják. e) Korlátlan iparosítás folyik, a környezetvédelem legegyszerűbb szabályainak betartása nélkül. f) Az országot elárasztják idegen tisztviselőkkel, akik nem ismerik a helyi szociális–kulturális viszonyokat és akiknek fogalmuk sincs az észti történelemtől.

A memorandum szerint a szovjet hatóságok az észtek nemzeti érzelmeit sértő döntéseket gazdasági szempontokkal indokolják s nem gondolnak arra, hogy a nemzeti elkeseredés a munkamorált is hátrányosan befolyásolja. Általában, az Észtországba telepített idegenek nem törődnek a lélektani ellentétekkel, amelyek köztük és az észtek között támadtak s csak a saját identitásuk foglalkoztatja őket. A beadvány megállapítja, hogy az észtek különösen érzékenyek nemzeti nyelvükre s érzékenységüket fokozza, hogy nyelvüket már a német megszállók is megvetéssel kezelték.

Az észtek nyelvüket nemzeti szimbólumként tisztelik: „(A nyelv) arra a kemény küzdelemre emlékezteti őket, amelyet emberi méltóságuk elismeréséért kellett vívniok” – írják a memorandum szerzői –. „Csak az az ember számíthat az észtek megbecsülésére, aki beszél nyelvüket vagy legalábbis tisztelettel viseltetik iránta. Aki azonban évek óta Észtországban él, anélkül hogy... az észti nyelvvel és kultúrával törődne, megsérti az észtek emberi méltóságát. Az észti nemzeti nyelvhez való viszony határozza meg, hogyan alakulnak a kapcsolatok az észtek és a hazájukba telepített népcsoportok közt.”

Nemzeti tudat, nemzeti identitás

Ha megkíséreljük összefoglalni a gyakorlati példák tanulságait, első helyre az a megállapítás kívánkozik, hogy a nemzeti identitás-hullám valóban reakció az életkörülmények gyors változásaira és az illetékelen beavatkozásra az ember lelki, szellemi, szociális világába. Egy felfogás szerint addig nem is nagyon jelentkeznek identitásproblémák, amíg megrázkódtatások nem érik a nemzetet, vagy nemzeti csoportot.

Illyés Gyula megfigyelése: amennyiben a keretet, amelyben az ember él, tehát a nyelv, a terület és a lelki világ keretét sérelem éri, ez meglepő erővel visszahat a nemzeti érzésre. „Ezért mondhatnám szinte tréfásan – tette hozzá Illyés Gyula –, hogy a jól működő, egészséges, biztonságos nemzeteknek szinte nincs is nemzeti tudatuk. A nemzeti tudat a megsértett, a bajban levő emberekből, emberi közösségekben fejlődik ki, nagyon természetesen. Ezért akarják megoldani, hogy a közösség jól működjék.”

Ezen a ponton azonban előáll egy fogalmi nehézség. Előfordul, hogy az egyszerűség kedvéért egyenlőségi jelet teszünk a nemzeti identitás és a nemzeti tudat, esetleg annak emocionális vetülete, a nemzeti érzés közé. Nemzeti tudat, nemzeti érzés akkor támad az emberben, amikor – mint Illyés is kifejtette – valamilyen bánatalommal szemben védelmet, hátvédet keres s felismeri, hogy nem áll magányosan a

világban, s nem is csak egy szűk közösségnek a tagja, hanem egy olyan tágabb csoportnak, amelyet a nyelvhasználat nemzetnek nevez.

Azok az „azonosságok” (identitások), amelyek saját nemzetéhez fűzik, egyúttal különbségek is, amelyek elválasztják más nemzetektől. A nemzeti tudat azt is feltételezi, hogy az egyén ne csak vállalja a nemzettel való közösséget, előnyöket és hátrányokat, hanem döntését meg is tudja indokolni önmaga és környezete számára.

A nemzeti tudat lényeges eleme a nemzeti identitásnak, de még nem maga az identitás, s a kettő helytelen azonosításából kiindulva tévedés lenne a nemzeti identitást a múlt századi nacionalizmus továbbélésének vagy felújulásának tekinteni. Kétségtelen, hogy ilyen egyének és mozgalmak is működnek a nemzeti identitás lobogója mögött. Céljuk legtöbbször a nemzeti önrendelkezés, az állami függetlenség elismerése, vagy ha már ennek birtokában vannak, akkor nagyobb befolyás kivívása. Létjogosultságukat nem lehet eleve kétségbe vonni; az „önrendelkezés”, „függetlenség” vonzását nehéz elkerülni vagy feladni.

A nehézségek abban a pillanatban kezdődnek, amikor egy nemzet, népcsoport saját szabadságát, biztonságát más nemzetek, népcsoportok elnyomásával igyekszik biztosítani s céljai érdekében az erőszak eszközeit is hajlandó igénybe venni.

A nemzeti identitás azonban tágabb, mélyebb fogalom, mint a nemzeti tudat és semmi esetre sem a nyers nacionalizmus felülkerekedése. Amikor valakinek nemzeti identitás-zavarai vannak, nem, vagy nemcsak nemzeti tudatát sértették meg, amin felháborodik vagy elkeseredik, hanem ennél egy sokkal összetettebb lelki állapot alakul ki benne. „Legkézzelfoghatóbb” jele egy hullámozó hiányérzet, bizonytalanság. Az emberben hirtelen tudatosodik, hogy amikor megfosztották például nemzeti történelmétől, az anyanyelv szabad használatától, vagy akár csak természetes környezetétől, olyan értékeket vettek el tőle, amelyek emberi mivoltához tartoztak.

Mintha kiteszítették volna egy tágas, meleg otthonból: méltatlan korlátok közé szorult az élete, közösségi kapcsolatai nem működnek. Nagyobb távlatai, történelmi összefüggései elhomályosultak, nem látja helyét a világban, nem tud számot adni önmagáról. Ennek a lelkiállapotnak bénító hatásával sokat foglalkoznak a pszichológusok. Az ő analíziseik is igazolni látszanak, hogy mindazok, akik nemzeti identitásukat keresik, vagy ápolják, legtöbbször – tudatosan vagy tudat alatt – a vázolt hiányérzet leküzdésén fáradoznak.

Az „otthon”-nak már részleges visszaszerzése is, a megszakadt folytonosság helyreállítása a felszabadulás élményét hozza magával. Az ember reméli, hogy erről a tényleges vagy virtuális bázisról hatósabban tud védekezni a külvilág felesleges zaklatásai, saját bizonytalanságai ellen.

Ebben az értelemben tehát a nemzeti azonosság-tudat nem hősi póz, nacionalista elhajlás, terhes hagyomány vagy hideg népszámlálási adat, hanem beindítása egy feszültség lebontásának, amely az ember harmonikus testi-lelki fejlődését gátolja. A nemzet nem mint végállomás, mindenek felett álló cél szerepel, hanem mint nyílt „érdekszövetség” (Illyés Gyula kifejezése). Tagjai emberi kötelességeik megvalósításában támogatják egymást (s ezek közül nem hiányozhat a nemzeti sem), anélkül, hogy elzárják maguk előtt a további emelkedés, a magasabb együttműködés útjait.

A nemzeti identitás „beteljesedése” hosszadalmas folyamat, előrehaladását nem lehet méregetni s feltehetően nincs is olyan stádiuma, amikor hordozói úgy éreznék, hogy „most, most elértük identitásunk csúcspontját”. Ezt legfeljebb utódaik állapíthatják meg róluk.

A nemzeti identitás tehát hasonlít a földi boldogsághoz, sőt annak egyik alkotóelemévé válhat. De a földi boldogsággal is úgy vagyunk, hogy állandóan kívánjuk, hajszoljuk, viszont teljességében elérni, meghódítani sohasem tudjuk.

A nemzeti identitás tartóelemei a nemzeti szimbólumok. Ezek közt azonban mintha az állam elvesztette volna régi ragyogását, aminek az

is oka, hogy az utóbbi évtizedekben a nemzeti identitás mindenekelőtt a nemzeti kisebbségeknek lett mindennapi gondja. Kisebbségeknek, amelyek még optimális körülmények közt sem számíthatnak állami önállóságra, vagy egyesülésre az anyanemzettel. Az ő sorsuk – és dilemmájuk – a kettős lojalitás: hőség önmagukhoz, nemzeti kultúrájukhoz, de hőség az uralkodó államhatalomhoz is.

Legmerészebb igényeik sem mennek túl valamiféle autonómiamegoldásokon. Végső fokon azonban az identitás nem törvényeken múlik, hanem kölcsönös bizalmon és emberi megértésen. Ahol az utóbbi hiányzik, a törvények legfeljebb csak részeredményeket érhetnek el, nem pedig megnyugtató rendezést, és a szemben álló felek energiáit apró helyi torzalkodások emésztik fel. Ez történik Dél-Tirolban. Vannak időszakok, amikor úgy látszik, hogy mind olasz, mind német kisebbségi oldalon a nemzeti identitás biztosításának kérdése alantas hivatali állások betöltésére szökül le.

A nemzetiségek (és hozzátehetjük: a kis nemzetek) életkörülményeiből következik, hogy az anyanyelvet és az anyanyelven közvetített nemzeti kultúrát léptették elő identitásuk elsőrendű szimbólumává. Innen adódik a nemzeti identitás-hullámnak erősen kulturális jellege. Mintha egy, a mai idők szükségleteihez szabott új herderizmus élné virágkorát. A kulturális identitás ügyének – nem véletlenül – a lengyel pápa lett egyik leghatásosabb szószólója s az egész világnak felajánlotta saját hazája tapasztalatait. 1981 elején így köszöntötte a vatikáni diplomáciai testület tagjait:

„Egy nemzetnek vagyok a fia, amely többször is megélte történelme folyamán, hogy szomszédai halálra ítélték. Mégis túlélte sorsát, nem veszítette el önmagát. Ez a nemzet a feldarabolások és idegen megszállások ellenére is megőrizte identitását és nem mondott le szuverenitásáról. Nem fizikai erőinek tartalékaira, hanem kultúrájára támaszkodott. Kultúrája minden hatalomnál erősebb tényezőnek bizonyult... A nemzeteknek joguk van kulturális alapjaik biztosításához. Létezik egyfajta társadalmi szuverenitás, amely a kultúrában fejeződik ki.”³

A kulturális érdeklődésű nemzeti identitás sem feltétlenül mentes a szélsőséges befolyásoktól. A saját értékek ápolása könnyen szűklátókörű provincializmusba tévedhet; felülkerekedhet a részletek fetisizálása, a szomszédok, idegenek, más kultúrák lebecsülése. De mindent, ami jó, el lehet rontani s a veszély fennállása önmagában nem csökkenti annak a támogatásnak az értékét, amelyet az egészséges nemzeti identitás élménye ígér az elmagányosodott embereknek és a bizonytalan lábon álló nemzeteknek–nemzetiségeknek.

Aligha van nemzete Európának, amelyet a nemzeti identitás témaköre olyan behatóan foglalkoztatna, mint a magyart. Ennek alapvető oka a nemzet földrajzi megosztottsága. Súlyosbítja a kérdést, hogy a magyar kisebbségek helyzete egyetlen szomszéd országban sem rendeződött megnyugtató módon, nyelvi és kulturális identitásuk ápolásának lehetőségei országról országra változnak, de végeredményben mindenütt szűk korlátok közé vannak szorítva.

A magyar kisebbségeknek nem adják meg a lehetőséget, hogy önmaguk közt, valamint az anyaországgal őszintén, nyíltan megvitassák gondjaikat. Identitás-problémáik természetesen adódnak a mostoha viszonyokból s csak fokozódnak azáltal, hogy az anyaország is nemzeti identitászavarokkal küzd. Jellemző, hogy ezeknek az identitás-zavaroknak is egyik legfőbb okozója a magyar nemzetiségek rendezetlen állapota és a magyar kormány látszólagos vagy tényleges tehetetlensége.

A nyugati magyar emigráció életstílusa, mint több más emigrációé is, leginkább a nemzetiségi szórványokéhoz hasonlít, összefüggéstelen diaszpórák alakultak ki s tagjaik a kettős lojalitás különböző változataival kísérleteznek. Új identitást keresnek, de nem akarnak megválni a régitől sem. Régi identitásuk megőrzésében leghatásosabb segítőeszköz a magyar nyelv és anyanyelv, s ugyanakkor az egyik legvitatottabb pont az anyaországhoz való viszony.

Egyik oldalon állnak a direkt, de nem mindig fenntartás nélküli kapcsolatok hívei, a másikon pedig a mereven elzárkózók, egyre fogyatkozó számban. A két véglet közt az átmenetek különböző fokozatai

találhatók. Közben egy nemzedékcsere is lezajlik az emigráció sorai-
ban. Az „öregek” lelépnek s helyüket egy fiatal gárda foglalja el. Tag-
jai sokkal szabadabban nyilatkoznak identitás-gondjaikról, mint szüle-
ik, ezen túl azonban eddig aránylag keveset árultak el önmagukról.

Miért éppen a nemzet?

Hátra van még egy kérdés: miért éppen a nemzetben, a nemzeti érté-
kek ápolásában, az anyanyelv szabad használatában ismeri fel a mai
ember külső és belső biztonságának egyik nélkülözhetetlen feltételét?

Miért nem elégíti ki az a segítség, amit alacsonyabb szintű csoportok,
például baráti körök, jóléti intézmények, érdekvédelmi szervezetek
ajánlanak fel neki, vagy – az ellenkező oldalon – a nemzetek fölé
emelkedő új alakulatok, mint amilyen a nemzetközi munkásosztály és
számos más gigantikus összefogás? A nemzetek alatti és nemzetek fe-
letti szociális formációk befolyását az egyéni élet alakítására senki
sem merné kétségbe vonni, s ennek ellenére az emberiség túlnyomó
többsége nem hajlandó lemondani kedvükért a nemzetről.

A háború utáni remények, hogy a „nemzet” belátható időn belül el fog
tűnni életünkől, nem valósultak meg. A nemzet megváltozott, talán
színtelenebb lett, de nem oszlatta fel önmagát. Még mindig olyan
erős, hogy a leginternacionalistább kommunisták is kénytelenek újabb
és újabb engedményeket tenni javára.

Nemkülönben a más értelemben internacionalista, azaz nemzetek
feletti katolikus Egyház. Éppen az új univerzalizmus korában határoz-
ta el, hogy liturgiáját megnyitja a nemzeti nyelvek előtt. S II. János
Pál nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy hangsúlyozza lengyel
voltát s minden ember sajátos jogát, hogy nemzeti identitását meg-
őrizze.

A kérdés végső fokon a történelem egyik legnagyobb rejtélyébe ütkö-
zik, hogy tudniillik miért van szükség nemzetekre, miért éppen nem-
zeti jellegű csoportokon keresztül vezet az emberiség fejlődésének
útja a nyitott jövő felé. A kérdésre eddig senki sem tudott elfogadható

választ adni. Mindenesetre, a korábbi találgatásokkal ellentétben ma ott tartunk, hogy azt hisszük, hogy az emberiség még beláthatatlan időnkig nemzeti keretekben fog élni.

Ebből azonban nem következik, hogy az egyes nemzetek léte biztosítva van, hogy akkor is eltartja őket a történelem, ha semmit sem tesznek jövőjük érdekében. Nem az egyes nemzetek léte van biztosítva, hanem a nemzeté mint szociológiai és történelmi kategóriáé. A ma embere nem tehet mást, mint hogy elfogadja ezt a valóságot.

Ugyanakkor minden tőle telhetőt el kell követnie, hogy megakadályozza a nemzeti gondolat túlzásait, a nemzet nevében elkövetett visszaéléseket és embertelenségeket, amire a közelmúlt szolgáltatott a legrettentőbb példákat. A nemzeti identitás is csak addig szolgálja az embert és nemzetét, amíg hő marad a kölcsönös szeretet és megértés szelleméhez. Ha elszakad tőle, már nem nevezhetjük nemzeti identitásnak.

Jegyzetek:

1 Ennek s a további Illyés-idézetnek forrása: „Történelem, haza, ifjúság”. Feledy Péter tévériportja. *Alföld*, 1980/5. szám.

2 A memorandum dátuma: 1980. október 14. Szövegét a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* közölte 1981. január 15. számában.

(1986)

(*Nyugati Magyar Esszéírók Antológiája, 1986 EPMSz*)